

KUMUK VE TÜRK ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİNDE SÖZLÜ İLETİŞİM

DR. CEMAL SARAÇ

Her dilde atasözleri ve deyimler bulunmaktadır. Atasözleri ve deyimler, folklor, tarih, ahlâk, felsefe, ekonomi, toplum bilim, eğitim bilim, ruh bilim... gibi birçok sosyal bilim dalına araştırma konusu olacak dil ve kültür hazineleridir. Bu değerlerin dil çalışmalarında da çeşitli yönlerden incelenmesi gerekir. Atasözleri ve deyimler geçmişin, aynı zamanda günümüzün yüksek sesi, halkın, millî kültürünün en değerli parçasıdır.

Her milletin atasözleri, kendi varlığının ve benliğinin aynasıdır. Atasözlerinde milletlerin düşünceleri, yaşayışları, inanışları, gelenekleri görülür (Kurt, 1991:1). Atasözleri ve deyimler, o halkın zekâsındaki keskinliği, hayallerindeki genişliği, duygularındaki inceliği belirten en değerli örneklerdir. Bu sözler, derin felsefeden başka güzel buluşlarla, parlak nüktelerle, ince alaylarla, sert taşlamalarla doludur (Aksoy:1995:27). Böylece her atasözü, kendi milletinin damgasını taşır.

Halkın kalıplaşmış atasözleri ve deyimleri incelenmeden, eğitim problemleri, tarihî gelişmeler sosyal hayat vb. tam anlaşılamaz. Çünkü atasözlerine ve deyimlere yansımış olan halkın temel eğitim görüşlerini analiz etmeden farklı dönemlerdeki eğitim ve terbiye sistemleri hakkında gerçek bilgilere ulaşmak oldukça zordur.

Bu araştırmamızda öncelikle, Oğuzcanın bir kolu olan Türkiye Türkçesi ile Kıpçakçanın bir kolu olup, şu anda yaklaşık üç yüz bin kişinin konuşmakta olduğu Türkiye dışındaki Türk lehçelerinden biri olan Kumuk Türkçesinde yaşayan atasözleri ve deyimlerle birebir benzer olan atasözlerini ve deyimleri ele aldık. Birebir karşılıkları yoksa, milletlerin genel düşüncesini yansıtması açısından konuyla ilgili diğer atasözleri ve deyimlerin Türkçe açıklamaları özü bozmadan verilmeye çalışıldı.

Türkiye Türkçesinde atasözleri ve deyimlerle ilgili çalışmalar oldukça fazladır. Ama Kumuk Türkçesinde bu konuyla ilgili çalışmalar Türkiye Türkçesinde olduğu kadar fazla değildir. Bu konuyla ilgili ilk çalışmaları 1893 yılında Magomed-Efendi Osmanov Petersburg'da *Kumuk ve Nogay Şarkıları Derlemesi* isimli eserinde görüyoruz (Osmanov,1893). Bu kitapta derleme atasözleri de

vardır. 1918 yılında bile, sınıflar arası çatışma ve gerginlik devam ederken, atasözleri ile ilgili yeni derlemeler, N. ve Z. Batırmurzayev'ler ve T. Beybulatov ünlü Kumuk yazarları tarafından basılan *Tang Çolpan* (Sabah Yıldızı, 1918) isimli ilk Dağıstan dergisinde yayımlanmıştır. 1930'lu yıllarda Dağıstan folklorcularının çalışmalarını hızlandırdığına tanık olmaktadır. A. Kayayev, A.-P. Salavatov, B. Magomedov, Lezgi şair Nuri, B. Molloçihanov, A. Hanmagomedov ve Ganibekov tarafından, yüzlerce Lak, Kumuk, Dargin, Lezgi, Avar, Tabsaran ve Nogay atasözleri köylerde kaydedilmiş ve Rusçaya çevirileri yapılmıştır. (Maksimovskaya, 1991:433). Bu çevirilere bazen de yorumlar katılmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesi atasözlerinin yayımlanmasını Kumuk Türkçesi "Çeçekler" edebiyat derlemesinde A.P. Salavatov gerçekleştirdi (toplam 279). Ünlü Dağıstan araştırmacısı Kamil Sultanov, Kumuk edebiyatı hakkında kitabındaki "Yomaklar, Atalar Sözleri ve Aytıvlar" isimli (1964:36-46) makalesinde Kumuk mäsallalarının ve atasözlerinin kısa analizini yapmıştır.

Bu konuyla ilgili en son ve en derli toplu kitaplar Bahauddin Mamayev (1972), Abdurahim Abdurahmanov'undur (1983).

Burada esas aldığımız eser Abdurahim Abdurahmanov'un Aytıvlar ve Atalar sözleri isimli çalışmasıdır. A. Abdurahmanov daha önceki derlemeleri ve kendi çalışmalarını da bir araya getirerek bu kitabı ikinci defa bastırmıştır. Kitapta 3600 civarında atasözü ve deyim vardır. Deyimler ve atasözleri ayırım yapılmadan, yirmi üç ana başlık altında verilmiştir. Alfabe sıralamasında önce yalın sözcükle başlayan sözleri, ondan sonra yalın sözcüğe eklenen harflerle oluşmuş sözleri sıralamıştır.

Kumuk Türkçesi atasözlerinin karşılığını Türkçe (Eyüboğlu, 1973, Kurt, 1991, Güngör ve Argunşah, 1991, Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü, 1993, Aksoy, 1995 ve Dağpınar, 1998) çeşitli kitaplardan bulup verdik. Kumuk Türkçesi ikinci kaynak olarak Bahauddin Mamayev'in Sınalğan Sözler ve Aytıvlar isimli eserinden yararlandık.

Makbul söz, en kestirme yoldan kafa karıştırmadan karşıdakine bir şey anlatan sözdür. Bir şeyler anlatabilmek için uzun boylu konuşmaya gerek yoktur ve hatta çok defa uzun bir konuşma beraberinde bir kısım kötü sonuçlar da getirir. Çünkü çok söz çelişkilerden, çelişkiler ise karşı tarafın kafasında çeşit çeşit yeni sorular meydana getirmekten uzak değildir. Böyle bir durum ise, faydadan daha çok zararlı olacaktır.

İnsan sözüyle kendini gösterir ve davranışlarıyla ruh yüceliğini yansıtır. Sözü insanlar üzerindeki etkisi çok büyüktür. Akıllıca söylenmiş sözler, karşıdakini inandırır, yumuşatır; işlerin olumlu yola girmesini sağlar. Ölçüsüz, sert söz-

ler ise karşıdakini sınırlendirir, söyleyenin öldürülmesine bile yol açabilir. Onun için ilişkilerimizde dikkatli ve ölçülü konuşmalıyız. Ayrıca ağza gelen her söz söylenmemeli, bir sözün nereye varacağı iyi düşünülüp, ona göre konuşulmalı. Her ne kadar güzel, yararlı olsa da susmak konuşmaktan iyidir. Çünkü konuşmak insanın başına birtakım işler açabilir. Atasözleri ve deyimlerin özetlemeli bir yaklaşımla yukarıda verilen karşılıkları, insanların birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerinde en fazla konuşarak iletişim kurduğunu göstermektedir. İletişim, iki birim arasında birbiriyle ilişkili mesaj alışverişidir (Cüceloğlu, 1999:67). Atasözlerinde ve deyimlerde sözsüz iletişim olmakla birlikte genelde sözlü iletişim daha çok yer almaktadır (Kurt,1991:60).

İletişimle ilgili atasözleri verilirken önce Kumuk Türkçesiyle, sonra Türkiye Türkçesiyle verilmiştir.

Aç kursak köp lakırdı süymes./ Aç kursak çok lafı sevmez.

Açılmağan avuz, baldan tatlı./ Açılmayan ağız, baldan tatlıdır.

Adam özünden tügül, sözünden biliner. /Adam sözünden bellidir.

Altınlı altın bulan yaşamas, altın söz bulan yaşar. / Altınlı altın ile yaşamaz, altın söz ile yaşar.

Ana sözü altın tav./ Ana sözü altın dağdır.

Anavun aytğanda, manavun anglamağa gerek. / Leb demeden leblebiyi anlamak gerek.

Ariv söz, aş azığı; yaman söz baş kazığı. / İyi söz aş azığı, kötü söz baş kazığı.

Ariv sözde accal yok. / İyi sözde ecel yoktur.

Artık söz başğa zarallı. / Çok lakırtı, baş ağrıtır.

Atalar sözleri yaşavnu ong gözleri. / Atasözleri hayatın sağ gözleridir.

Atını yahşısı tizinden, igitni yahşısı sözünden belgili olur. / Atın iyisi dizinden, yiğidin iyisi sözünden belli olur.

Avuz bilgenni söyler. / Ağız bildiğini söyler.

Avuz bir, kulak eki, söyleygenin sak söyle. / Ağız bir, kulak iki; söyleyeceğini dikkatli söylemek gerekir.

Avuzdan çıkğan erşi söz, hökünüp esge tüşer. / Ağızdan çıkan kötü söz, pişmanlıkla hatırlanır.

Avuzdan çıkğan alamğa. / Ağızdan çıkan aleme yayılır.

Avuzdan çıkğan avuzğa. / Ağızdan ağza.

Avuzdan çıkğan, başğa tiyer. / Ağızdan çıkan başa değer.

Avuzğa tüşgen söz kaytmas. / Ağza (başkasının ağzına) düşen söz geri gelmez.

Ayıkda esindegin, esirgende çığara. / Ayık iken gizlediklerini sarhoş iken çıkarır.

Aytan köyde bolmasa, bolgan köyde et. / Söylenen köyde olmazsa, olan köyde ol.

Aytar sözüng gümüş busa, aytmas sözüng altındır. / Söz gümüş ise, sükut altındır.

Aytar sözünü, oylaşıp ayt, song hökünMESSen. / Düşüne düşünme görmeli işi, sonra pişman olmamalı kişi.

Aytğanğa karama, aytilğanğa kara. / Söyleyene bakma, söylenene bak.

Aytilğan altı söz, etilgen bir işe tiymey. / Söylenen altı söz, yapılan bir işe değmiyor.

Aytilğan söz, atılğan ok. / Söylenen söz atılan ok.

Aytilğan söznü artından, yıl çapsan da, yetmessen. / Söylenen sözün ardından bir yıl koşsan da yetişemezsin.

Aytilmağan söznü yesisen, aytilğan söznü kulusan. / Söylediğin sözün kulusun, söylemediğin sözün sahibisin.

Aytma tınç, etme kıyın. / Söylemesi, kolay, yapması zor.

Aytmaga sözüm köp, tek sakalım yok. / Sakalım yok ki, sözüm dinlensin.

Aytmasam, avruyman. / Konuşmasam hasta olurum.

Aytmasnı aytma, aytğan song kaytma. / Söylenmeyecek sözü söyleme, söyledikten sonra geri dönme

Az söyle köp tıngla. / Az söyle, çok dinle.

Az söyle köp tıngla, uyalmassan. / Az söyle, çok dinle, utanmazsın.

Az söylesen, köp eşitersen. / Az konuşsan çok işitirsin.

Başı bozuk başsız bavsuz söyler. / Başı bozuk başsız bağısız konuşur.

Bavda üzüm bişgende salam kalam köp bolur. / Bağda üzüm olgunlaşınca, selâm kelam çok olur.

- Bilgen birni aytar, bilmegen yüznü aytar. / Bilen bir, bilmeyen yüz söyler.
Bilmeyen degen bir söz. / Bilmiyorum demek de bir söz.
Bir avuzdan yaz da, buz da çığa. / Bir ağızdan yaz da, boz da çıkar.
Bir söyle eki işit. / Bir söyle iki işit.
Bir söyle, ming tıngla. / Bir söyle, bin dinle.
Bir söznü yamanından yas bolur. / Bir sözün kötüsünden yas olur.
Bir sözü bir sözüne gelişmey. / Bir dediği bir dediğine uymuyor.
Bir sözge çıdamağan, köp sözler eşiter. / Bir söze dayanmayan, çok söz iş-
tir.
Boş söz bulan içine boran alma. / Boş söz ile içine fırtına alma.
Börünü söylese börü gele. / Kurdu anarsan kurt gelir. Anlamca: İti an ço-
mağı hazırla.
Bülbül yimik çarnay. / Bülbül gibi şakıyor.
Bülbülünü başına gelgeni tilinden. / Bülbülün çektiği, dilinin belasıdır.
Dünyanı çetim işi anglavsuzğa söz anlatmaktır. / Cahile söz anlatmak, de-
veye hendek anlatmaktan güçtür.
Cahilni açuvu sözünde bolur. / Cahilin öfkesi, sözünde olur.
Çakırğanğa bar, çakğandan kaç. / Çağrılan yere erinme, çağrılmayan yere
görünme.
Dazusuz sözlü, damğalı yüzlü. / Ölçüsüz sözlü, damgalı (lekeli) yüzlü.
Eki avuzlu adam başın tas eder. / İki ağızlı adam, başını kaybeder.
Eki tobuk eşitgeni, el eşiter. / İki topuğun işittiğini herkes işitir.
Eki tilli biyge yarar. / İki dilli, zengin beye yarar.
Er gişini sözü ölgünce, özü ölsün. / Er kişinin sözü öleceğine kendisi ölsün.
Gerti söz göz çığartar, yalğan söz can yıbatar. / Doğru söz göz çıkarır, yalan
söz gönül eğlendirir.
Gişige sözüne karap baha beriler. / Kelamından olur, malum kişinin kendi
miktarı.
Gişini bahası, sözünden biliner. / Söz adamın mihengidir.
Görmegenini görünce aytma. / Görmediğini görünce söyleme.
Habarnı elge aytma, yerni açıkğa ayt. / Haberi halka söylemene gerek yok,

boşboğaza söyle yeter.

Hak söz aççı bolur. / Doğru söz acıdır.

Har kim bilgenin aytar. / Herkes bildiğini söyler.

Har zaman men men bolmas. / Hep bana hep bana denmez.

İnsan sen tilingni sakla, ol yılandır seni tiger. Dilim seni dilim dilim dileyim, başıma geleni senden bileyim

Karıyalı sözge karıv yok. / Kafiyele söze itiraz yok.

Kılıç yarası sav bolur, til yarası sav bolmas. / Kılıç yarası sağalır, dil yarası sağalmaz.

Kim ant etip söyley busa, onu gerti sözü köp az bolur. / Doğru söz yemin istemez.

Kisengde malın yok busa, tilingde baling yok mu? / Kesende malın yoksa, dilinde balın yo mu?

Kökürev kökden ese, körükde köp bolur. / Gürültü gökten ziyade körükte çok olur.

Köp söylegen, köp yanılar. / Çok söyleyen çok yanılır.

Köp söyleygen gişini kolundan iş çıkmas. / Çok konuşanın elinden iş çıkmaz.

Köp söz mana tas eter. / Çok konuşan çok yanılır.

Köp söznü azı yaxşı, az söznü özü yahşı. / Çok sözün azı iyi, az sözün özü iyi.

Kulakğa giren girgen suvuk söz yürekge barıp buz bolur. / Kulağa giren soğuk söz, yüreğe varıp buz olur.

Min keren eşitgenden, bir keren görge yahşı. / Bin işitenden bir kere gören iyi.

Oğar aytğan da ölüge zurnay sokğan da bir yimik. / Ona lâf anlatmak ölüye zurna çalmak gibi.

Oylaşmay söz aytğan, avrumay öler. / Düşünmeden konuşan, hastalanmadan ölür.

Öz tili özüne duşman. / Dilim seni dilim dilim dileyim, başıma geleni senden bileyim.

Salam bulan söz başlar. / Önce selâm, sonra kelâm.

Sana başğanı sırnı aytğan seni sırnı başğğa da aytar. / Sana başkasının sırnı söyleyen senin sırnı da başkasına söyler.

Sapda durmayğan balta. / Sözünde durmayan / Sözüünün eri olmayan...

Söylegen bulan söz bitmes. / Söylemekle söz bitmez.

Söylep bilmeygen sohup kaçır. / Konuşmasını bilmeyen sövüp kaçır.

Söyler sözün tüzlep ayt, dört de yaning gözlep ayt. / Konuştuğunu doğru konuş, dört yanına bak da konuş.

Söylesem bir söylemesem eki hayır. / Söylesem bir, söylemesem iki hayır.

Söz bulan halkları koşma da bolur, ayırmağa da bolur. / Bir sözle insanlara kavga ettirmek de mümkün ayırmak da.

Söz kuş tüğül, avuzdan çıksa, tutup bolmassan. Söz kuş değil ki ağızdan çıktıktan sonra tekrar tutasın.

Sözünü kısası, ipni uzununu yahşı. / Sözün kısası, ipin uzununu iyidir.

Süyünçlü sözünü sangırav da eşiter. / İyi haberi sağır da işitir.

Takmak sözler tas bolmas. / Takma sözler hiç kaybolmaz.

Tartarnı tili yeter başına. / Çenesi düşüğün dili başına yeter.

Tatlı til, gerti söz, güzel yüz nasipli de bolur. / Tatlı dil, doğru söz, güler yüz, nasipli de olur.

Til balah da, nasip de getirir. / Dil var bal getirir, dil var belâ.

Til bulan sürünen turmas, ayak bulan sürünen tez turar. / Ayağı sürçen tez durur, dili sürçen duramaz.

Til özünü tişin sındırır. Dil keñdi dişini kırar.

Til yürekni tilmacı. / Dil kalbin tercümanıdır.

Tilçini tili yeter başına. / Kişinin çektiği dili belâsıdır.

Tilde süyek yok, tek süyekni sındıra. / Dilin kemiği yok, ama kemiği kırar.

Tiling bulan sürüngünçe, ayağing bulan sürün. / Dilin ile sürüneceğine ayağın ile sürün.

Tilsizni tilin anası biler. / Dilsizin dilini anası bilir.

Tilsizni yanında tilkav da dilbar. / Dilsizin yanında, peltek de dilber.

Tirevli söz taş yarar, taş yarmasa baş yarar. / İğneli söz taş yarar, taş yarmasa baş yarar.

Tiş aradan ötgen, tavlardan da öter. / Diş arasından geçen, dağlardan da geçer.

Tübek birni, til yüzünü öltürer. / Tüfek bir kişiyi dil yüz kişiyi öldürür.

Tüz söz çokur (gözge tiyer). / Doğru söz (gagalar) hırpalır.

Ullu aytgannı etmegen, muradına yetmegen. / Uluların dediğini yapmayan, ulur kalır.

Uvak habar, üy buzar. / Lüzumsuz haber ev bozar.

Yahşı bulan söylesen, aslam cavhar tögülür. / İyi birisi ile samimi olursan, ona benzersin.

Yahşı habar yal almas. / İyi haber yel almaz.

Yahşı söz can azık, yaman söz tiş kazık. / İyi söz cana azık, kötü söz diş kazık.

Yahşı söz yılannı, kebin çeçdirir, (yılannı yımışatar). Tatlı dil yılannı deliğinden çıkarır.

Yahşı söz, yazdır, (yaman) kınır söz kışdır. / İyi söz yazdır, kötü söz kıştır.

Yahşı sözden yav çıkar, yaman sözden dav çıkar. / İyi sözden yağ çıkar, kötü sözden savaş çıkar.

Yaman bulan söz etsen, atang-anang süyeler. / Kötü ile konuşursan atana-anana söverler.

Yaman habar el gezer, tez yayılır. / Kötü haber tez duyulur.

Yaman sözden bal çıkmas, yahşı sözden bal çıkar. Kötü sözden değil iyi sözden bal çıkar.

Yanan söyler, yanındağılar tınglar. / Yanan söyler, yanındakiler dinler.

Yaman sözge yaman göz. / Kötü söze, kötü göz.

Yangılmay yanak bolmas. / Hatasız kul olmaz.

Yeri gelse karşı tur, yersiz sözden ari tur. / Yeri gelse karşı dur, yersiz sözden uzak dur.

Yerine göre tüz söyle, vaktisine göre söz söyle. / Yerine göre doğru söyle, vaktine göre söz söyle.

Yersiz kargış yerin tapar. / Yersiz (beddua) lânet geri teper.

Kaynakça

*Bu makaledeki "Birebir Atasözleri"nin bir kısmı Cemal Saraç'ın 17.12.1996 tarih ve 26368 sayılı Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından denkliği kabul edilen "Benzer Türk ve Kumuk Atasözlerinin Karşılaştırılması ve Şerhi" isimli yüksek lisans tezinden alınmıştır.

"Tang Çolpan", (Mayıs 1918), *Kommunist Partisinin Dağıstan Komitesinin Parti Arşivi*, F.2370, No 10, S.140.

Abdurahım Abdurahmanov (1983), *Aytıvlar ve Atalar Sözləri*, Mahaçkala, Daguçpedgiz.

Aksoy, Ömer Asım (1995), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitap Evi.

Cüceloğlu, D.(1999), *Yeniden İnsandan İnsana* (20. basım), İstanbul: Remzi Kitap Evi.

Eyüboğlu, E. Kemal, (1973), *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş.

Kurt, İhsan (1991), *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.

Maksimovskaya, G. G.(Editör) (1991), *Traditsionny Folklor Narodov Dagestana*, Moskva: Nauka.

Mamayev Bahautdin (İmamutdinoviç) (1972), *Sınalğan Sözlər ve Aytıvlar*, Mahaçkala: Daguçpedgiz.

Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü (1993), *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, İstanbul: Milli Eğitim Yayın Evi.

Osmanov, M. Ependi (1893), *Pesni Nogayskih İ Kumukskih Narodov*, S. Petesburg.

Saraç, Cemal (1996), *Benzer Türk ve Kumuk Atasözlerinin Karşılaştırılması ve Şerhi*, Mahaçkala: Dağıstan Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Sultanov, Kamil (1964), *"Emaklar, Atalar Sözləri va Aytıvlar"*, *Kumukları Adabiyatı*, Mahaçkala, s.36-46.